

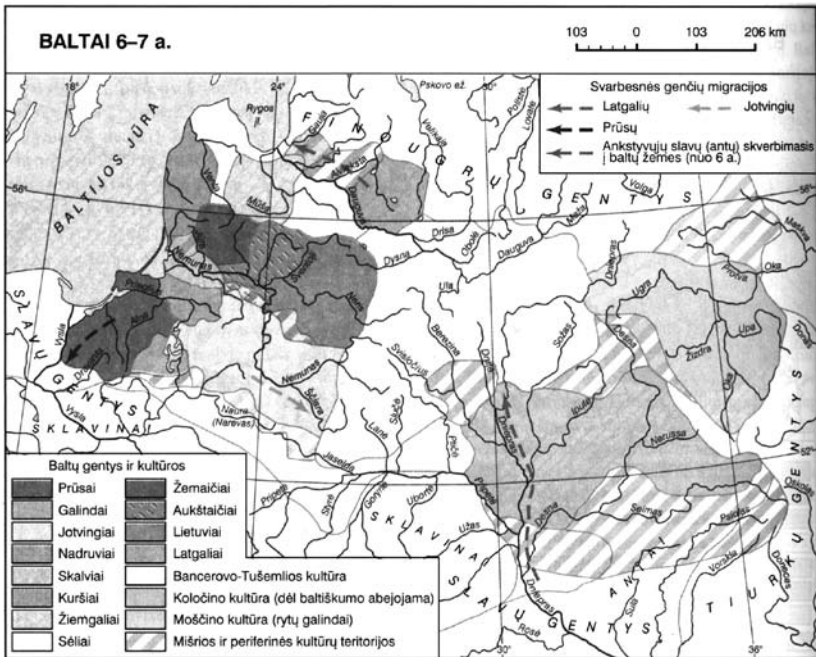
BALTŲ KARYBA VIDURINIAME IR VĒLYVAJAME GELEŽIES AMŽIJE

Dr. Manvydas VITKŪNAS
Vilniaus pedagoginis universitetas

Dniepro baltai

Įvadas

Šio trijų dalių straipsnio tikslas – kompleksiskai aptarti baltų karybos bruožus viduriniame ir vėlyvajame geležies amžiuje (V a.– XIII a. pirmoji pusė) remiantis archeologinių tyrimų ir rašytinių šaltinių duomenimis.

1 pav. Baltai VI–VII a. (*Visuotinė lietuvių enciklopedija. II t. Vilnius, 2002, p. 518*)

Jame pristatoma labai plati didžiulio baltų genčių arealo, aptariamojo laikotarpio pradžioje plytėjusio nuo Baltijos jūros iki dabartinės Maskvos apylinkių, karybos (fortifikacijos, ginkluotės, karinės organizacijos, ginkluotų konfliktų) problematika. Šis darbas yra tarsi kito straipsnio, skirto baltų karybai senajame geležies amžiuje, tąsa¹.

Dėl didelės apimties jis suskirstytas į tris dalis. Pirmojoje straipsnio dalyje pateikiama įžanga, aptariamų chronologijos ir periodizacijos problemos, pagrindinė literatūra, apžvelgiamas Dniepro baltų genčių arealas, antroje – rytų baltų (lietuvių, sėlių, latgalių, žiemgalių, aukštaičių, žemaičių) sritis, trečiojoje – vakarų baltų (prūsų, jotvingių, nadruvių, taip pat vakarų baltams dalies tyrinėtojų priskiriamų skalvių, lamatiečių ir kuršių) genčių arealas, pateikiamos baigiamosios išvados.

Chronologija ir periodizacija

Dėl geležies amžiaus ir atskirų laikotarpių chronologijos ne tik Lietuvos, bet ir kaimyninių kraštų archeologai diskutuoja jau kone šimtą metų. I tūkstantmetyje po Kristaus Europoje vyko globalūs procesai (visų pirma – Didysis tautų kraustymasis), turėję įtakos ir baltų genčių raidai. Todėl neatitiktinai geležies amžiaus periodams suteikti ne tik iš archeologijos mokslo sąvokų sudaryti (senasis, vidurinis, vėlyvasis geležies amžiai), bet ir (lygia-grečiai) istorines to meto aktualijas įvardijantys pavadinimai. Todėl senasis geležies amžius (I–IV a.) dar vadinamas ir romėniškuoju (romėnų įtakos), o vėlyvasis geležies amžius – VIII (IX, X)–XII (XIII a. pirmoji pusė) a.² – vikingų laikotarpiu. Pastarajam taip pat taikoma „baltų genčių konsolidacijos laikotarpio“ sąvoka. Tarp senojo ir vėlyvojo geležies amžių įsiterpęs vidurinis geležies amžius. Dažniausiai jis dar vadinamas ir tautų kraustymosi laikotarpiu. Pastaruju metu, apibūdinant vidurinį geležies amžių, dar bandoma vartoti ir „baltų genčių sklaidos laikotarpio“ sąvoką³.

Vėlyvojo geležies amžiaus periodizaciją pastaraisiais metais taip pat mėginama persvarstyti. Lietuvoje tradiciškai vėlyvasis geležies amžius ilgą laiką buvo datuojamas IX–XII a. A. Tautavičius pabandė išplėsti vidurinio geležies amžiaus ribas iki IX–X a. sandūros, kartu pavėlindamas vėlyvojo geležies amžiaus pradžią⁴. Tačiau naujausiuose Lietuvos ir Latvijos archeologų pareng-

¹ **Michelbertas M., Vitkūnas M.** Baltų karybos senajame geležies amžiuje (I–IV a.) bruožai, *Karo archyvas*, 18 t., Vilnius, 2003, p. 8–64.

² Skirtingų autorių nuomonė dėl vidurinio ir vėlyvojo geležies amžių ribos bei vėlyvojo geležies amžiaus pabaigos nesutampa.

³ Lietuvos istorija, t. 2, Geležies amžius, Vilnius, 2007.

⁴ **Tautavičius A.** Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.), Vilnius, 1996.

tuose darbuose vėl linkstama IX a. priskirti vėlyvajam geležies amžiui⁵. Naujausias periodizacijos modelis, siūlomas Lietuvos istorijos instituto leidžiamos daugiatomės „Lietuvos istorijos“ autorių, leidžia vėlyvąjį geležies amžių skirstyti į du etapus: pirmąjį vėlyvojo geležies amžiaus etapą, arba vikingų ir baltų genčių konsolidacijos laikotarpį (IX–XI a.), ir antrąjį vėlyvojo geležies amžiaus etapą, arba ikivalstybinį ir baltų genčių sąjungos laikotarpį (XI a. antroji pusė–XIII a. vidurys ar net antroji pusė, kalbant apie atskiras baltų gentis)⁶.

Lenkijoje ir Rusijoje vidurinio ir vėlyvojo geležies amžiaus sąvokos nevartojamos. Laikotarpis nuo Didžiojo tautų kraustymosi laikų iki valstybių susidarymo laikomas ankstyvaisiais viduramžiais. Lenkijoje kartais kaip atskira epocha dar išskiriamas Didžiojo tautų kraustymosi laikotarpis (IV a. pab.–VI a.).

Baltarusijoje geležies amžius skirstomas į ankstyvąjį (VII–VI a. pr. Kr.–IV a.) ir vėlyvąjį (V–VIII a.)⁷.

Šio straipsnio autorius nesiekia gilintis į aptariamo plataus laikotarpio chronologijos ir periodizacijos problemas. Bus stengiamasi pateikti kiekvienos baltų genties (archeologinės kultūros) karybos raidos pjūvį nuo vidurinio geležies amžiaus pradžios (V a.) iki šių kultūrų sunykimo (Dniepro baltai), kryžiuočių užkariavimų (prūsai, latgaliai ir kt.) arba įtraukimo jų į Lietuvos valstybės sudėtį (žemaičiai, aukštaičiai ir kt.).

Svarbiausia literatūra

Specialių publikacijų, skirtų viso plataus baltų arealo karybos (ginkluotės, fortifikacijos, karinių konfliktų) raidai, iki šiol nėra. Tačiau turime keletą reikšmingų darbų, kuriuose tam tikri baltų karybos aspektai nagrinėjami išeinant už vienos genties ar archeologinės kultūros ribų. Ginkluotės tyrimams išskirtinai svarbūs V. Kazakevičiaus darbai⁸.

⁵ Lietuvos istorija, t. 2, Geležies amžius, Vilnius, 2007; Latvijas senākā vēsture. 9 g. t. pr. Kr.–1200. g., Rīga, 2001.

⁶ Lietuvos istorija, t. 2, Geležies amžius, Vilnius, 2007, p. 417–418.

⁷ **Вяргей В., Егарэйчанка А.** Жалезны век – Археалогія і нумізматыка Беларусі, энцыклапедыя, Мінск, 1993, с. 250–252.

⁸ **Kazakevičius V.** Ietigaliai Lietuvoje V–VIII a. (1. Įtvieriamieji), *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija (*toliau – MADA*), t. 4, Vilnius, 1978, p. 37–45; **Kazakevičius V.** Ietigaliai Lietuvoje V–VIII a. (2. Įmoviniai), *MADA*, t. 2, Vilnius, 1979, p. 63–65; **Kazakevičius V.** Vienasmenių kalavijų atsiradimas ir raida Lietuvoje, *Lietuvos archeologija*, t. 2, Vilnius, 1981, p. 43–58; **Kazakevičius V.** Geležies amžiaus baltų genčių ginkluotė. Habilitacinis darbas: humanitariniai mokslai, 05H Istorija, Vilnius, 1998; **Kazakevičius V.** Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (Kalavijų makštų apkalai), *Lietuvos archeologija*, t. 15, Vilnius, 1998, p. 287–332; **Kazakevičius V.** Geležies amžiaus strėlės Lietuvoje (II–XII/XIII amžius), Vilnius, 2004; **Казаквявичюс В.** Боевые топоры на территории Литвы и Белоруссии в I тысячелетии н. э., *Древности Белоруссии и Литвы*, Минск, 1982, с. 39–42; **Казаквявичюс В.** Оружие балтских племен II–VIII вв. на территории Литвы, Вильнюс, 1988.

Straipsnių apie Lietuvoje rastus vidurinio ir vėlyvojo geležies amžiaus ginklus paskelbė ir R. Volkaitė-Kulikauskienė⁹. Latvijoje svarbų darbą apie vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginkluotę parašė M. Atgazis¹⁰. Taip pat paskelbta keletas Lietuvos ir kaimyninių šalių autorių publikacijų, kuriose atsikiri baltų ginklų tipai nagrinėjami viso baltų arealo archeologinių radinių kontekste¹¹. V. Perchavko konkretų klausimą apie pentinų atsiradimą ir paplitimą nagrinėjo dar platesniame – Rytų Europos – kontekste¹².

A. Malonaitis skyrė nemažai publikacijų siauraašmenių pentinų kirvių tyrimams¹³.

Žirgo ir raitelio aprangai skirtas R. Volkaitės-Kulikauskienės nedidelės apimties darbas pasirodė beveik prieš keturis dešimtmečius¹⁴. Šia tema reikšmingi ir J. Antanavičiaus bei V. Kulakovo darbai¹⁵.

⁹ **Volkaitė-Kulikauskienė R.** IX–XII a. kalavijai Lietuvoje, *Iš lietuvių kultūros istorijos*, t. 4, Vilnius, 1964, p. 197–226; **Volkaitė-Kulikauskienė R.** Kovos kirviai Lietuvoje ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu, *MADA*, t. 1, Vilnius, 1964, p. 101–114; **Volkaitė-Kulikauskienė R.** Ankstyviausių šalmų Lietuvoje klausimu, *MADA*, t. 2, Vilnius, 1965, p. 59–71; **Волкайте-Куликаускене Р.** По вопросу самых древнейших шлемов в Литве, *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, Wrocław, 1968, p. 475–483; **Volkaitė-Kulikauskienė R.** Ginklai, *Lietuvių materialinė kultūra IX–XII a.*, t. 2, Vilnius, 1981, p. 6–47.

¹⁰ **Atgazis M.** Tuvcinas ieroči senaja latvija 10.-13. Gadsimta, Riga, 1998.

¹¹ **Kazakevičius V.** IX–XII a. baltų kalavijai, Vilnius, 1996; **Šimėnas V.** Smailieji kovos peiliai-durklai baltų kraštuose I m. e. tūkstantmečio viduryje, *Vidurio Lietuvos archeologija: Etnokultūriniai ryšiai*, Vilnius, 1996, p. 27–71; **Шименас В.** Боевые ножи-кинжалы в Балтийском ареале в V–VI вв., *Археология и история Пскова и Псковской земли*, Псков, 1992, с. 96–100; **Антейн А.** Наконечники копии из сварочной узорчатой (Дамасской) стали в древней Прибалтике, *Советская археология*, № 4, Москва, 1963, с. 167–178; **Anteins A.** Im Ostbaltikum gefundene Schwerter mit damaszierten Klingen, *Waffen und Kostumkunde*, Munchen, Berlin, 1966, s. 111–125; **Антейн А.** Наконечники копии с посеребренными втулками в древней Прибалтике и исследование дамаскирования их перьев, *Studia archeologiczne* (Wrocław), t. 1, 1967, p. 289–305; **Антейн А.** Дамасская сталь в странах Балтийского моря, Рига, 1973.

¹² **Перхавко В.** Появление и распространение шпор на территории Восточной Европы, *Советская археология*, Москва, 1978, № 3, с. 113–126.

¹³ **Malonaitis A.** Siauraašmeniai pentiniai kirviai Lietuvoje (tyrinėjimų metmenys), *Istorija*, t. 35, Vilnius, 1997, p. 48–77; **Malonaitis A.** Ornamentuotieji siauraašmeniai pentiniai kirviai Lietuvoje, *Istorija*, t. 38, Vilnius, 1998, p. 3–11; **Malonaitis A.** Geležiniai siauraašmeniai kirviai Lietuvoje, Vilnius, 2008.

¹⁴ **Volkaitė-Kulikauskienė R.** Lietuvio kario žirgas, Vilnius, 1971.

¹⁵ **Antanavičius J.** Geležiniai žirgo aprangos dirbiniai, *Kraštotyra*, Vilnius, 1975, p. 188–194; **Antanavičius J.** X–XIII a. balno kilpos Lietuvoje, *MADA*, t. 1, Vilnius, 1976, p. 69–81; **Кулаков В. И.** Конское снаряжение в X–XI вв. (проблемы относительной хронологии деталей оголовия), *Lietuvos archeologija*, t. 9, Vilnius, 1992, p. 137–144.

Vidurinio ir vėlyvojo geležies amžiaus fortifikaciją Lietuvos teritorijoje išsamiai nagrinėja G. Zabiela¹⁶. Iš vyresnės kartos Lietuvos archeologų didelį indėlį kaupiant žinias apie senuosius gynybinius įtvirtinimus įnešė V. Daugutis¹⁷. Yra apibendrinamųjų publikacijų, skirtų Latvijos piliakalniams¹⁸. Paskelbta ir dešimtys kitų autorių darbų, kuriuose pateikiami Lietuvos ir kaimyninių kraštų piliakalnių tyrimų rezultatai. Šios publikacijos bus išsamiau aptartos kiekvienoje iš trijų straipsnio dalių.

Atskiri skyriai fortifikacijai, ginkluotei, raitelio ir žirgo aprangai skirti monografijose, kuriose apibendrinami ilgi Lietuvos bei kaimyninių kraštų teritorijoje gyvenusių baltų priešistorės laikotarpiai¹⁹.

Gana reti, tačiau labai įdomūs bandymai tyrinėti baltų karinės organizacijos aptariamuoju laikotarpiu bruožus²⁰. Taip pat yra pavienių bandymų rekonstruoti karinius veiksmus baltų genčių areale²¹.

¹⁶ **Zabiela G.** Piliakalnių likimas Lietuvos valstybės susidarymo išvakarėse, *Lituanistika*, t. 4 (18), Vilnius, 1991, p. 22–42; **Zabiela G.** Lietuvos medinės pilys, Vilnius, 1995; **Zabiela G.** Piliakalniai-slėptuvės, *Lietuvos archeologija*, t. 21, Vilnius, 2001, p. 399–412.

¹⁷ **Daugudis V.** Aukštadvario piliakalnio pastatai ir įtvirtinimai, *MADA*, t. 1(12), Vilnius, 1962, p. 43–69; **Daugudis V.** Seniausieji mediniai pastatai ir įrengimai Lietuvoje, *MADA*, t. 2(75), Vilnius, 1981, p. 61–73; **Daugudis V.** Senoji medinė statyba Lietuvoje, Vilnius, 1986; **Daugudis V.** I tūkstantmečio pr. m. e. Šiaurės Žemaitijos piliakalniai (1. Būdingesnieji piliakalnių bruožai ir jų įtvirtinimai), *MADA*, t. 2 (95), Vilnius, 1986, p. 31–42.

¹⁸ **Brastiņš E.** Latvijas pilskalni: Kuršu zeme, Rīga, 1923; **Brastiņš E.** Latvijas pilskalni. Zemgale un Augšzeme, Rīga, 1926, p. 9–42; Kalnā bija stalta pils. Latvijas pilskalni un to teikas (Sast. J. Urtāns, I. Pigozne, R. Treija, I. Vītola), Rīga, 2009; Latvijas pilskalni (Eiropas kultūras mantojuma dienas „Latvijas pilskalni“ 1998. gada 12.–13. septembris), Rīga, 1998.

¹⁹ **Tautavičius A.** Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.), Vilnius, 1996; **Volkaitė-Kulikauskienė R.** Lietuviai IX–XII a., Vilnius, 1970; **Volkaitė-Kulikauskienė R.** Lietuva valstybės priešaušriu, Vilnius, 2001; Latvijas senākā vēsture. 9 g. t. pr. Kr.–1200. g., Rīga, 2001; Latvijas PSR archeologija, Rīga, 1974.

²⁰ **Šnė A.** Warfare and Power in Late Prehistoric Societies in the Territory of Latvia (tenth to 12th Centuries), *Archaeologia Baltica*, t. 8, *Weapons, Weaponry and Man*, Klaipėda, 2007, s. 254–262; **Vaitkunskienė L.** The formation of a warrior elite during the Middle Iron Age in Lithuania, *Archaeologia Baltica*, Vilnius, 1995, p. 94–106; **Вайткунскене Л.** К вопросу о начале дружины в Литве, *Задачи советской археологии в свете решений XXVII сезда КПСС: Тезисы докладов (Суздаль, 1987 г.)*, Москва, 1987, с. 56–57; **Кулаков В. И.** Начало дружины пруссов, *Всесоюзная конференция по изучению истории, археологии, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии: Тезисы докладов*, Москва, 1986, с. 188–190; **Кулаков В. И.** Дружинные элементы в могильниках пруссов VII–начале XI в., *Археологические памятники Европейской части РСФСР: Погребальные памятники*, Москва, 1988, с. 119–145; **Кулаков В. И.** Знамена дружин балтского региона, *Советская археология*, Москва, 1989, № 4, с. 61–70; **Кулаков В. И.** Погребения военачальников прусских дружин, *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР*, Москва–Ленинград, 1989, вып. 198, с. 35–44.

²¹ **Лухтан А.** Война V века в Литве, *Гістарычна – археалагічны зборнік*, т. 11, *Беларусь у сістэме Еўрапейскіх культурных сувязяў*, Мінск, 1997, с. 15–20.

A. Kuncevičius yra paskelbęs apžvalginį straipsnį apie baltų karybą nuo seniausių laikų iki Lietuvos valstybės susidarymo²².

Lietuvos archeologų darbai, skirti baltų karybos klausimams, išsamiai aptarti M. Vitkūno²³. Nuodugni tyrimų istoriografinė apžvalga pateikiama atskirai prie kiekvienos straipsnio dalies.

Dniepro baltai ir jų karybos tyrimai

Baltų gentys skirstomos į tris grupes – vakarų, rytų ir Dniepro. Pastarajai grupei priskiriamos baltų kultūros, kurių arealas apėmė Dniepro aukštupį, Dauguvos vidurupį ir Okos aukštupį. V. Sedovas siūlo laikyti Dniepro baltų kultūromis ankstyvajame geležies amžiuje susidariusias Dniepro–Dauguvos, Okos aukštupio, Juchново ir Milogrado kultūras bei šių kultūrų areale susiformavusias vėlesnes, I tūkst. viduriu–antrąja puse datuojamas, Bancerovo-Tušemlios, Koločino, Moščino kultūras²⁴. Su tokiu labiausiai į rytus nutolusių baltų kultūros išskyrimu sutinka daugelis šiuolaikinių tyrėjų, nors dėl kai kurių kultūrų (pvz., Koločino) baltiškumo neretai abejojama.

Dniepro baltų kultūros palaiptui sunyko I tūkst. antrojoje pusėje, palei Dnieprą į baltų arealą pradėjus skverbtis slavams. Baltų bendruomenės buvo asimiliuotos, o kai kurios veikiausiai sunaikintos karinių veiksmų metu. Ilgiausiai (iki XI–XII a.) Okos aukštupio baseine slavų apsuptyje išliko Moščino kultūros baltų salos.

Dniepro baltų karyba ištirta dar gana epizodiškai. Tyrėjai daugiausia dėmesio skyrė šių kultūrų etnogenezei, ją padedantiems atsekti archeologiniams radiniams (keramikai, papuošalams), kur kas mažiau – fortifikacijai ir ginkluotei. Paskelbta daug pavienių piliakalnių, laidojimo paminklų tyrimų medžiagos, tačiau apibendrinamųjų publikacijų yra vos keletas. Fortifikacijai skirtas solidus darbas – P. Tretjakovo ir E. Šmidto monografija apie Smolensko krašto piliakalnius²⁵. Taip pat E. Šmidtas yra paskelbęs straipsnį apie Bancerovo-Tušemlios kultūros žmonių ginkluotę, žirgo ir raitelio aprangos elementus²⁶. A. Mitrofanovas monografijoje „Geležies amžius Vidurio Baltarusijoje (VII/VI a. pr. m. e. – VIII a.)“ taip pat gana daug dėmesio

²² Kuncevičius A. Baltų karyba, *Istorija*, t. 50, Vilnius, 2001, p. 66–76.

²³ Vitkūnas M. Archeologijos mokslo vaidmuo Lietuvos karo istorijos tyrimuose, *Karo archyvas*, Vilnius, 2003, t. 38, p. 296–306.

²⁴ Седов В. Днепровские балты, *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*, Вильнюс, 1981, с. 20–30.

²⁵ Третьяков П., Шмидт Е. Древние городища Смоленщины, Москва–Ленинград, 1963.

²⁶ Шмидт Е. Вооружение и снаряжение воинов-всадников тушемлинских племен Поднепровья, *Істарычна – археалагічны зборнік*, т. 6, Мінск, 1995, с. 105–115.

skyrė fortifikacijai ir ginkluotei²⁷. V. Perchavko apžvelgė dalyje Bancerovo-Tušemlios kultūros arealo aptiktus darbo įrankius ir ginklus²⁸. Taip pat gana daug duomenų apie Dniepro baltų genčių ginkluotę ir fortifikaciją randame leidinio „Baltarusijos archeologija“ antrajame tome²⁹.

Dar viena archeologinė kultūra, artimai susijusi su Dniepro baltais, buvo ilgųjų pilkapių kultūra. Šios kultūros žmonės gyveno dabartinės Baltarusijos šiaurinėje dalyje, taip pat gretimose Rusijos srityse (Pskovo ir Smolensko). Skiriami trys jos variantai – ilgųjų pilkapių kultūros: Šiaurės Baltarusijos, Smolensko ir Pskovo. Ši kultūra priskiriama slavų genčiai – krivičiams, nors kartu teigiama, kad ilguosiuose pilkapiuose palaidoti slavų įtaką patyrę baltai arba stiprią baltų materialinės kultūros įtaką jutę slavai³⁰. Šios kultūros žmonių ginkluotei, raitelio ekipuotei ir žirgo aprangai skirtas M. Kazanskio straipsnis³¹. Jame teigiama, kad tiriant ilgųjų pilkapių kultūros žmonių ginkluotę rasta panašumų tiek į baltiškų Moščino, Bancerovo-Tušemlios, tiek į slaviškų Penkovo ir Prahos kultūrų žmonių ginkluotę. Ilgųjų pilkapių kultūros genezės klausimai iki šiol lieka atviri, todėl savo straipsnyje šios kultūros žmonių karybos plačiau nenagrinėsime.

Atskirų Dniepro etnokultūrinių sričių baltų karybos bruožai

Archeologiniai duomenys mums leidžia kalbėti apie atskirų baltų genčių ginkluotę, gynybinius įtvirtinimus, karybą vidurinio ir vėlyvojo geležies amžiaus laikotarpiu.

Moščino kultūros sritis (rytų galindai)

Dabartinės Rusijos teritorijoje, Okos aukštupio baseine, ankstyvajame ir senajame geležies amžiuje gyvavusios baltiškos Okos aukštupio kultūros srityje (dabar ši teritorija daugmaž apima Rusijos Federacijos Kalugos ir Tulos, taip pat iš dalies Oriolo, Smolensko ir Maskvos sritis) IV a. susifor-

²⁷ Митрофанов А. Железный век средней Белоруссии, Минск, 1978.

²⁸ Перхавко В. Классификация орудий труда и предметов вооружения из раннесредневековых памятников междуречья Днепра и Немана, *Советская археология*, Москва, 1979, № 4, с. 40–55.

²⁹ Археалогія Беларусі, т. 2, Мінск, 1999.

³⁰ Археалогія Беларусі, т. 2, Мінск, 1999, с. 376–384; Штыхаў Г. Доўгіх курганоў Паўночнай Беларусі культура, *Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя*, Мінск, 1993, с. 230.

³¹ Kazanski M. The Armament, Horsemen's Accoutrements, and Riding Gear of Long Barrow Culture (Fifth to Seventh Centuries), *Archaeologia Baltica*, t. 8, *Weapons, Weaponry and Man*, Klaipėda, 2007, s. 238–253.

mavo Moščino kultūra. Jos pavadinimas kilo nuo Moščino piliakalnio netoli Mosalsko miesto Kalugos srityje pavadinimo.

Rusijos archeologo V. Sedovo ir kai kurių kitų tyrėjų nuomone, Moščino kultūra sietina su etnosu, slaviškuose šaltiniuose vadinamu „голядь“ – galindais. Šių galindų nereikėtų painioti su mums kur kas geriau žinomais galindais – vakarų baltais, gyvenusiais dabartinės Lenkijos šiauriniame pakraštyje, Olštyno apylinkėse, dažniausiai laikomais viena iš prūsų genčių, rečiau – atskiru baltišku etnosu. Skiriant Okos aukštupio galindus nuo Mozūrijos ežeryno galindų, pirmieji (Moščino kultūros atstovai) vadintini rytų galindais.

Dėl sparčios slavų genčių invazijos vidurinio geležies amžiaus pabaigoje nutrūkus dviejų kitų Dniepro baltų kultūrų (Koločino ir Bancerovo-Tušemlios) raidai, rytų galindai iki pat viduramžių išliko lyg baltiška sala slavų apsuptyje.

Etnonimas „голядь“ – galindai – minimas Ipatijaus metraštyje³². Rusų istorikas V. Pašuta šį galindų, kaip kunigaikščio Iziaslavo karinio žygio objekto, paminėjimą sieja su prūsų galindais³³, tačiau V. Sedovas šį teiginį ginčija ir Pamaskvio galindus laiko visiškai atskira gentimi. Tačiau jis neatmeta galimos tam tikros netiesioginės vakarų baltų įtakos Moščino kultūros formavimuisi ir ją aiškina Zarubincų kultūros poveikiu. Zarubincų kultūrai savo ruožtu įtakos galėjo turėti vakarų baltų Pamarių kultūra³⁴.

Moščino kultūra susiformavo ne tuščioje vietoje. Jos substratu tapo ankstyvesnė baltiška Okos aukštupio kultūra. Anot V. Sedovo, į Okos aukštupio kultūros arealą iš pietvakarių, nuo Desnos upės, III–IV a. skverbėsi Počepo kultūros gyventojai. Počepo kultūros atstovai buvo sumišusių baltiškų Juchnovo ir Zarubincų (kuri, kitų tyrinėtojų nuomone, buvo slaviška) kultūrų žmonių palikuonys. Taigi, anot V. Sedovo, III ir IV a. sandūroje į Okos aukštupio baseiną atsikėlusiems Počepo kultūros žmonėms susimaišius su senaisiais baltiškos Okos aukštupio kultūros gyventojais, atsirado Moščino kultūra. Tačiau vyraujantis komponentas šioje kultūroje buvo autochtonai – senųjų Okos aukštupio kultūros gyventojų palikuonys³⁵. Baltų palikimas Okos aukštupio regione – gausūs baltiški hidronimai³⁶.

³² Полное собрание русских летописей, т. 2, Москва, 1962, с. 339.

³³ Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas, Vilnius, 1971, p. 255.

³⁴ Седов В. Голядь, *Iš baltų kultūros istorijos*, Vilnius, 2000, p. 75–78.

³⁵ Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв., Москва, 1982, с. 41–45; Седов В. Днепровские балты, *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*, Вильнюс, 1981, с. 24–25; Седов В. Голядь, *Iš baltų kultūros istorijos*, Vilnius, 2000, p. 76.

³⁶ Топоров В. Голядский фон ранней Москвы (О балтийском элементе в Подмоскowie), *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*, Вильнюс, 1985, с. 112–117.

Savo mirusiuosius Moščino kultūros žmonės laidojo sudegintus pilkapiuose. Skirtingai nuo to meto lietuvių genties, kuri laidojimo vietose formavo didelius pilkapynus, rytų galindai pilkapius pylė pavieniui arba mažomis grupėmis (po du, tris). Pilkapius jie apjuosdavo stulpinės konstrukcijos užtvaramis, lyg simbolinėmis gynybinėmis sienomis. Veikiami VIII a. į Okos aukštupį pradėjusių veržtis slavų (viatičių genties) rytų galindai išsaugojo laidojimo pilkapiuose tradiciją (ją iš baltų perėmė ir viatičiai). Greta ankstyvųjų, klasikinių, Moščino kultūros pilkapių su degintiniais kapais V. Sedovas išskiria ir vėlyvuosius slavų, jau paveiktų rytų galindų, pilkapius: juose mirusiuosius pradėta laidoti nedegintus, tačiau su baltams būdingomis įkapėmis. XI–XII a. kapai pilkapiuose, anot V. Sedovo, iš esmės jau yra viatičiams būdingo pavidalo (ypač pietinėje galindų arealo dalyje, iki Ugros ir Okos upių santakos). Tačiau kai kur viatičių kolonizacijos paribiuose XI–XII a. išliko ir pavienių galindų pilkapių. Dažniausiai jie jau yra bendruose pilkapynuose, kartu su viatičių kapais. Išskirtiniai šių kapų bruožai: nedeginto mirusiojo kūnas orientuotas galva į rytus; vyrų kapuose randama kirvių ir iečių – nebūdingos viatičiams įkapės³⁷. Viatičių vyrų kapuose XI–XIII a. datuojamuose pilkapiuose aptinkama diržų sagčių, žiedų ir apkalų, keramikos. Vienintelės į ginkluotę panašesnės įkapės – peiliai³⁸.

Dalis galindų gyvenamų žemių patyrė ne viatičių, bet kitos slavų genties – krivičių – kolonizaciją. V. Sedovas rytų galindams priskiria kai kuriuos pilkapius, tirtus Traškovičių pilkapyne (Rusija, Kalugos sritis). Anot archeologo, pilkapyje Nr. 1 tirtas vyro kapas yra ne krivičių, o baltų kilmės. Tai liudija įkapės (kirvis, ietigalis, molinis puodelis). Kirvio ir ieties kompleksas kape nebūdingas rytų slavams. Be to, labai svarbus šio kapo baltiškumo įrodymas – mirusiojo orientacija galva į rytus. Rytų slavai mirusiuosius dažniausiai laidojo galva į vakarus. Traškovičių pilkapyne į rytus taip pat orientuoti kapai pilkapiuose Nr. 12 ir Nr. 16. Pirmajame mirusiojo įkapės buvo kirvis ir peilis, antrajame – peilis ir sagtis (veikiausiai diržo). V. Sedovas išskiria dar nemažai pilkapynų, kuriuose randama galva į rytus palaidotų mirusiųjų kapų³⁹.

Minėtus Traškovičių pilkapyne pilkapius, taip pat kai kuriuos kitų pilkapynų kapus baltiškais laiko ir O. Proškinas, pateikiantis išsamią pilkapių, tu-

³⁷ **Седов В.** Голядь, *Is baltų kultūros istorijos*, Vilnius, 2000, p. 78.

³⁸ **Никольская Т.** Земля Вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX–XIII веках, Москва, 1981, с. 107.

³⁹ **Седов В.** Голядь, *Is baltų kultūros istorijos*, Vilnius, 2000, p. 78–80.

rinčių baltiškos laidosenos elementų, analizę⁴⁰. Vienu iš svarbių kai kuriuose pilkapiuose palaidotų žmonių baltiškumo arba bent jau stiprios baltų įtakos požymių laikomas ir žirgų laidojimas greta vyrų kapų⁴¹.

Rytų galindai, palaiapsniui asimiliuojami slavų, savo žemėse išliko iki XII a., o gal ir ilgiau. V. Sedovo tvirtinimu, Senosios Rusios metraščiuose minima rytų galindų sritis net iki XV a. buvo neprieinama slavų kolonizacijai, kol Maskvos kunigaikščiai pradėjo kurti miestus. Tai lėmė galutinę šios baltų genties asimiliaciją⁴².

Rytų galindai buvo ryčiausia baltų gentis viduriniame bei vėlyvajame geležies amžiuje ir sugebėjo iki pat viduramžių išlikti „paskutiniu bastionu“ kadaise plataus baltų arealo, kuris driekėsi nuo Baltijos jūros iki dabartinės Maskvos, rytiniame pakraštyje.

FORTIFIKACIJA

Moščino kultūros žmonės dažniausiai tam naudojo piliakalnius, kuriuose gyveno ankstesnės baltiškos Okos aukštupio kultūros atstovai. Tai daugiausia krantinio tipo piliakalniai, įrengti upių santakose arba kyšuliuose, turintys du tris stačius šlaitus, o nuo gretimų aukštumų pusės papildomai apsaugoti pylimo ir griovio. Pylimai supilti tik iš grunto (smėlio ir molio) arba turėjo medinį karkasą iš apdegintų rąstų, padengtų molio sluoksniu. Pavieniai piliakalniai įrengti pelkių supamose atskirose kalvose.

Vienas didžiausių rytų galindų piliakalnių – Moščino (Rusija, Kalugos sritis), davęs pavadinimą visai archeologinei kultūrai. Šio piliakalnio aikštelė trikampė, iš dviejų pusių apsupta Popoltos upės, o nuo gretimos aukštumos atskirta 2,5 m aukščio pylimo ir griovio. Griovyje kaip papildoma apsauga vidurinio geležies amžiaus pradžioje buvo įrengta aštriakuolių tvora. Piliakalnio aikštelėje gyvenamieji ir ūkiniai pastatai stovėjo išilgai gynybinės sienos⁴³.

Moščino kultūros piliakalnių randama ir dabartinio Maskvos miesto teritorijoje. Čia atsiradusios slavų gyvenvietės datuojamos XII a.⁴⁴

Jau V–VI a. Moščino kultūros srityje, kaip ir kitose baltų žemėse, piliakalnių reikšmė sumažėjo, jie pradedami naudoti visų pirma kaip slėptuvės. Išplito atviros neįtvirtintos gyvenvietės. V. Sedovas mini ir įtvirtintas gyven-

⁴⁰ Прошкин О. О некоторых курганных погребениях Верхнего Поочья и Верхнего Подесенья, *Археологические памятники среднего Поочья, вып. 4*, Рязань, 1995, с. 112–119.

⁴¹ Седов В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья, Москва, 1970, с. 169.

⁴² Седов В. Голядь, *Из бaltų kultūros istorijos*, Vilnius, 2000, p. 82.

⁴³ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв., Москва, 1982, с. 41–42.

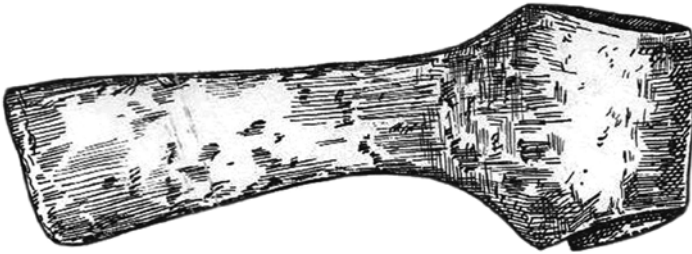
⁴⁴ Москва. Энциклопедия, Москва, 1980, с. 113–117.

vietes už piliakalnių ribų, tačiau nepateikia platesnės jų charakteristikos⁴⁵. P. Tretjakovo teigimu, ne piliakalniuose įsikūrusios baltų gyvenvietės I tūkstm. antroje pusėje neturėjo gynybinių įtvirtinimų⁴⁶.

GINKLAI, JOJIMO REIKMENYS

Apie rytų galindų ginkluotę žinoma labai nedaug. Daugelyje rusų archeologų darbų, su kuriais pavyko susipažinti šio straipsnio autoriui, ginkluotės tema apėinama, dėmesį sutelkiant į kitas Moščino kultūros žmonių materialinės kultūros sritis – keramiką, papuošalus ir pan. G. Masalitinos disertacijos „Moščino kultūra“ santraukoje, skyriuje apie materialinę kultūrą, išskirtos tik šios svarbiausios Moščino kultūrą reprezentuojančios dirbinių grupės: segės, verpstukai, keraminiai indai⁴⁷.

V. Sedovas mini du piliakalniuose aptiktus ginkluotės fragmentus – įmovinį ietigalį iš Ogubo piliakalnio ir apskritą skydo umbą iš Moščino piliakalnio. Rastus kirvius archeologas priskiria darbo įrankių grupei⁴⁸.

2 pav. Siauraašmenis pentinis kirvis, rastas Moščino piliakalnyje

Išsamesnės informacijos apie rytų galindų ginkluotę, patekusią į XI–XII a. pilkapius kaip įkapės, randame O. Proškino straipsnyje⁴⁹. Traškovičių pilkapyje (Rusija, Kalugos sritis), pilkapyje Nr. 1, šalia vyro griaučių, prie dešinės rankos, rasti padėti ietigalis ir kirvis. Ietigalis – įmovinis, išžesto tri-

⁴⁵ **Седов В. В.** Восточные славяне в VI–XIII вв., Москва, 1982, с. 41.

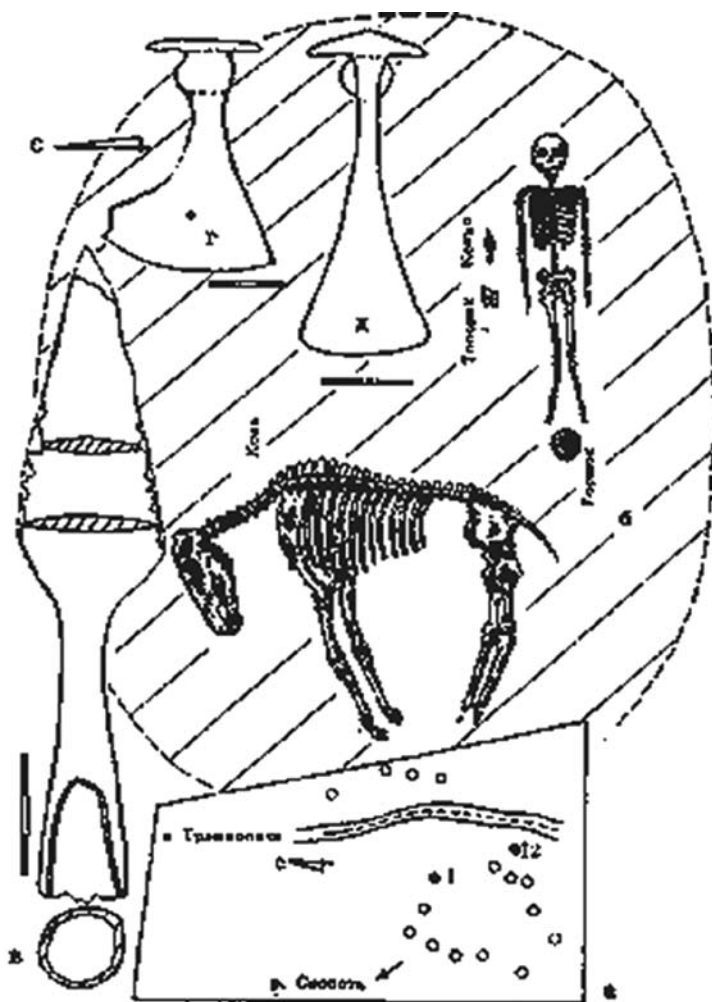
⁴⁶ **Третьяков П.** Финно-угры, балты и славяне на Днестре и Волге, Москва–Ленинград, 1966, с. 235.

⁴⁷ **Масалитина Г.** Мошинская культура. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 1994, с. 8–9.

⁴⁸ **Седов В. В.** Восточные славяне в VI–XIII вв., Москва, 1982, с. 43.

⁴⁹ **Прошкин О.** О некоторых курганных погребениях Верхнего Поочья и Верхнего Подесенья, *Археологические памятники среднего Поочья*, вып. 4, Рязань, 1995, с. 112–119.

kampio formos. Skerspjūvis – ištempto rombo formos. Pagal A. Kirpičnikovo sudarytą klasifikaciją šis ietigalis artimiausias III A tipui ir datuotinas IX a.–XI a. pradžia⁵⁰.

3 pav. Traškovičių pilkarno pilkapio Nr. 1 radiniai

⁵⁰ **Кирпичников А.** Древнерусское оружие, *Свод археологических источников*, ЕИ-36, вып. 2, Москва–Ленинград, 1966, с. 13–14.

Tame pačiame kape aptiktas geležinis pentinis kirvis. Jis datuojamas X–XII a.⁵¹ Kirvio pentis paplatinta ir turi vadinamąsias atsparnėles, ašmenys link koto išplatinti. Lietuvos teritorijoje rasti panašūs kirviai datuojami II tūkstm. pradžia⁵².

Taip pat Traškovičių pilkapyne, pilkapyje Nr. 12, rastas peilis ir siauraašmenis pentinis kirvis su atsparnėlėmis, žemiau penties įgniaužtu siauru korpusu. Panašių kirvių randama plačiame Rytų Europos regione. Lietuvoje jie vienų tyrėjų datuojami V–XI a.⁵³, kitų autorių – ne ankstesniu kaip X a.⁵⁴ A. Kirpičnikovas Traškovičių pilkapyne rastą kirvį datavo XI a.⁵⁵

Tyrinėjant Suprutų piliakalnį (Rusija, Tulos sritis), rasti du VIII–X a. datuojami kirviai – kovinis siauraašmenis pentinis kirvis su atsparnėlėmis ir daug šiurkštesnių formų siauraašmenis pentinis kirvis be atsparnėlių⁵⁶. Radiniai datuojami laikotarpiu, kai piliakalnyje buvusi rytų galindų pilis buvo sunaikinta ir iš naujo pastatyta jau viatičių. Panašu, kad iš minėtų kirvių bent pirmasis (su atsparnėlėmis) yra baltiškos kilmės.

Ietis ir kovos kirvis – gana dažnas kario ginkluotės kompleksas kai kurių baltų genčių teritorijoje. Ypač dažnai jų randama vidurinio, rečiau – vėlyvojo geležies amžiaus lietuvių pilkapiuose. Gali būti, kad panašus ginkluotės kompleksas buvo naudojamas ir toli į rytus gyvenusių rytų galindų.

Tarp lietuvių ir toli į rytus nuo jų gyvenusių rytų galindų viduriniame geležies amžiuje gyveno dar vienos baltų kultūros (Tušemlios-Bancerovo) atstovai. Jų ginkluotę tyrinėjęs E. Šmidtas teigia, kad kario ginkluotės kompleksą sudarė kovos kirvis, ietis, peilis, lankas ir strėlės⁵⁷. Veikiausiai panašų ginkluotės rinkinį galėjo turėti ir rytų galindai. Kirvį, ietį ir peilį turėjo turėti daugelis karių, o kad kario ginkluotei buvo priskirtas lankas ir strėlės, atsekti pagal archeologinių tyrimų duomenis labai sunku. Akivaizdu, kad lankas ir

⁵¹ Прошкин О. О некоторых курганных погребениях Верхнего Пooчья и Верхнего Подесенья, *Археологические памятники среднего Пooчья*, вып. 4, Рязань, 1995, с. 112–119.

⁵² Volkaitė-Kulikauskienė R. Ginklai, *Iš lietuvių materialinės kultūros IX–XIII amžiuje*, t. II, Vilnius, 1981, p. 36.

⁵³ Tautavičius A. Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.), Vilnius, 1996, p. 144–145; Казакивичюс В. Оружие балтских племен II–VIII веков на территории Литвы, Вильнюс, 1988, с. 81.

⁵⁴ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai X–XII amžiais, Vilnius, 1970, p. 217.

⁵⁵ Кирпичников А. Древнерусское оружие, *Свод археологических источников*, ЕИ-36, вып. 2, Москва–Ленинград, 1966, с. 112–113.

⁵⁶ Шекино – городище Супруты, http://www.schekino.net/pages/page_19.htm (Tikrinta 2008 11 25.)

⁵⁷ Шмидт Е. Вооружение и снаряжение войнов-всадников тушемлинских племен Поднепровья, *Гістарычна – археалагічны зборнік*, т. 6, Мінск, 1995, с. 106.

strėlės buvo naudojami, tačiau daugelis baltų į kapus jų išvis nedėdavo arba dėdavo itin retai. Moščino kultūros srityje gana įvairi strėlių antgalių kolekcija aptikta Suprutų piliakalnyje. Publikacijoje internete pateikiama tik bendra visų antgalių nuotrauka ir pažymima, kad šie antgaliai datuojami III–X a.⁵⁸ Taigi bent dalis jų neabejotinai priklausė rytų galindams arba pateko į piliakalnį juos puolusių priešų atakų metu.

4 pav. Strėlių antgaliai, rasti Moščino piliakalnyje

Anot V. Sedovo, rytų galindai naudojo gana plataus tipologinio spektro strėlių antgalius, dažniausiai – įtvieramuosius, rečiau – įmovinius. Moščino piliakalnyje rasti du geležiniai strėlių antgaliai su užbarzdomis – su įkote ir be jos⁵⁹.

Rytų galindų pilkapiuose Rusijos Kalugos srityje randama vyrų kapų su greta palaidotais arkliais arba atskirų žirgų kapų. Traškovičių pilkapyne pilkapyje Nr. 1 žirgas buvo palaidotas paguldytas ant šono prie velionio kojų. Pilkapyne tarp Vasiljevskojės ir Paršino kaimų, pilkapyje Nr. 9, rastas palaidotas tik žirgas.

Viename iš dviejų Vygorės pilkapyne pilkapių rastas palaidotas žirgas ir molinė urna su degintiniais žmogaus palaikais, o pilkapio sampilė aptikta angliukų. Kitame pilkapyje jokių palaidojimo pėdsakų nerasta⁶⁰. Šis pilkapis laikytinas simboliniu kapu – kenotafu, supiltu iš karo žygio negrižusiam kariui. Minėtuose pilkapiuose su žirgų palaikais nerasta jokių žirgo aprangos detalių.

Manytume, jog rytų galindai, be abejo, žirgais jodinėjo ir veikiausiai buvo įgudę kariai raiteliai. Tai liudija žirgų laidojimas greta karių kapų pilkapiuose.

⁵⁸ Щекино – городище Супруты, [http:// www.schekino.net/pages/page_19.htm](http://www.schekino.net/pages/page_19.htm) (Tikrinta 2008 11 25.)

⁵⁹ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв., Москва, 1982, с. 79, таб. XIII:3,5.

⁶⁰ Прошкин О. О некоторых курганных погребениях Верхнего Поочья и Верхнего Подесенья, *Археологические памятники среднего Поочья*, вып. 4, Рязань, 1995, с. 112–119.

KARINIŲ KONFLIKTŲ PĖDSAKAI

Rytų slavai į Okos aukštupio baseiną masiškai skverbts pradėjo VIII–X a. Archeologiniai tyrimai rodo, kad šis procesas ne visada buvo taikus. Tiriari Suprutų piliakalnį pastebėta, kad šis Moščino kultūros žmonių (rytų galindų) piliakalnis užimtas po kovos, o įtvirtinimai sudeginti, netrukus čia atsirado viatičių pilis, tapusi svarbiu tolesnės slavų ekspansijos į rytų galindų žemes atsparos punktu. Įdomu, kad ir slavų pilis, įkurta rytų galindų pilies vietoje, X a. pabaigoje buvo sunaikinta karinio antpuolio metu. Šis antpuolis siejamas su klajoklių chazarų įsiveržimu į Okos aukštupio baseiną arba su vienu iš Kijevo kunigaikščio Sviatoslavo žygių prieš viatičius X a. Piliakalnio aikštelėje rasta gaisro pėdsakų, keli pilies gynėjų greitosiomis paslėpti lobiai ir paskubomis užkasti žuvusiųjų (daugiausia moterų ir vaikų) kūnai⁶¹. A. Zorinas Suprutų piliakalnyje rastus daugiau nei šimto žuvusių žmonių palaikus laiko Kijevo kariaunos žygio aukomis⁶². A. Voroncovas Suprutų piliakalnį sieja su Moščino kultūra ir objektą datuoja III–VIII a.⁶³ Taigi, gali būti, kad Suprutų piliakalnyje rasti ne viatičių, o galindų palaikai. Rytų galindai veikiausiai tapdavo ir slavų, ir klajoklių chazarų antpuolių aukomis.

Galbūt būta rytų galindų susidūrimų ir su šiauriau gyvenusiomis ugrosumių gentimis.

Galindai ir viatičiai išgyveno įvairias fazes – pradedant ginkluotais susidūrimais slavų skverbimosi į rytų galindų žemes pradžioje ir baigiant laipsniška asimiliacija, taikiu sambūviu. Tokių santykių liudininkai – pilkapynai, kuriuose randama ir slavams, ir baltams būdingų, tačiau iš esmės gana panašių kapų.

Labai tikėtina, kad rytų galindai ir viatičiai netgi suvienydavo jėgas, ginčiamiesi nuo bendrų išorės priešų. Vieni iš tokių priešų buvo klajokliai (visų pirma chazarai, kuriems viatičiai, o gal ir rytų galindai mokėjo duoklę). Chazarų kaganatas klestėjo VII–XI a. Jis driekėsi stepėse į šiaurę nuo Juodosios jūros, Volgos žemupyje ir Šiaurės Kaukaze.

Kita grėsmė rytų galindams, o iš dalies ir viatičiams, buvo centralizacijos keliu einanti Kijevo Rusia. Žinomi du Kijevo kunigaikščio Sviatoslavo žygiai prieš viatičius (964 ir 966 m.). Po šių žygių viatičiai nustojo mokėti duoklę

⁶¹ Отчет по результатам историко-краеведческой экспедиции Академии фундаментальных наук в Тульской области (районы Алексин и Ясногорский), составлен 06. 06. 2006 г., направлен губернатору Тульской области В. Д. Дудке 07. 06. 2006 г., <http://www.dazzle.ru/spec/oprikeafn.shtml> (Tikrinta 2008 12 01.)

⁶² Зорин А. Русы и северяне: из истории военного противостояния, http://www.xlegio.ru/armies/zorin/russ_war.htm (Tikrinta 2008 12 05.)

⁶³ Воронцов А. Исследование памятников Мощинской культуры на территории Тульской области в 1996 г., *Материалы Историко-археологических чтений памяти Н. И. Троицкого*, Тула, 1997 г., <http://www.veneva.ru/lib/moshin.html> (Tikrinta 2008 12 05.)

chazarams ir pradėjo ją duoti Kijevui. Sviatoslavo sūnus Vladimiras 981 m. vėl surengė žygį prieš viatičius (veikiausiai dėl duoklės nemokėjimo). Viatičiai sukilo, ir 982 m. prieš juos vėl buvo surengta baudžiamoji ekspedicija. Žygiai prieš viatičius tęsėsi iki XI a. pabaigos, kai jie galutinai buvo prijungti prie Kijevo Rusios. Neabejotina, kad viatičių bei kitos rytų slavų genties – krivičių – apsuptyje atsidūrę rytų galindai taip pat negalėjo išvengti savo gyvenamame regione vykusių karinių konfliktų ir politinių procesų padarinių.

Apie tiesioginius rytų galindų ir slavų karinius konfliktus duomenų pateikia ir rašytiniai šaltiniai. Hipatijaus metraštyje rašoma, kad 1058 m. kunigaikštis Iziaslavas nugalėjo galindus. Tačiau tai nebuvo galutinė pergalė, mat beveik po šimto metų, 1147 m., Suzdalės kunigaikščio Jurijaus Dolgorukio įsakymu Sviatoslavas Olegovičius vėl surengė žygį prieš galindus prie Protvos upės ir paėmė juos savo valdžion. Beje, tais pačiais 1147 m. pirmą kartą paminėta ir Maskva, įkurta rytų galindų žemių pakraštyje⁶⁴.

5 pav. Protvos upė, prie kurios gyveno paskutiniai rytų galindai

⁶⁴ Lietuvių etnogenezė, Vilnius, 1987, p. 147.

Dalis rytų galindų apsigynė nuo slavų kolonizacijos ir liko nepriklausomi nuo viatičių. Yra žinoma, kad viatičiai dalyvavo Sviatoslavo Olegovičiaus žygyje prieš galindus⁶⁵.

V. Sedovas su galindais sieja ir karinį susidūrimą prie Protvos upės 1248 m., kai Vladimiro didysis kunigaikštis ir pirmasis Maskvos kunigaikštis Michailas Jaroslavovičius Chorobritas žuvo kovoje, anot metraščių, „su Lietuva prie Protvos“ („*И Михайло Ярославичь московский убьень бысть от Литвы на Поротве*“). Anot V. Sedovo, XIII a. „Lietuva prie Protvos“ galėjo būti tik rytų galindai⁶⁶. Taigi, tikėtina, kad rytų galindai, kaip sala slavų apsuptyje, išsilaikė bent iki XIII a., nors ši V. Sedovo hipotezė nėra iki galo pagrįsta. Mat sunku paneigti ir tiesioginį metraščio liudijimo, kad kunigaikštis žuvo kovose „su Lietuva“, aiškinimą – mūšis įvyko su slavų žemių plėšti atjokusiais lietuviais. XIII a. pirmojoje pusėje plėšikiški lietuvių žygiai ne tik į baltų žemes, bet ir tolimus kraštus buvo įprastas reiškinys⁶⁷. Įdomu, kad 1191 m. lietuviai surengė žygį net į tolimąją Korelą (Kareliją)⁶⁸. Taigi ir lietuvių žygis į Maskvos apylinkes XIII a. buvo visiškai įmanomas. Klausimas, nuo kieno rankos žuvo Maskvos kunigaikštis Michailas Jaroslavovičius Chorobritas – į žygį išsirengusių lietuvių ar vietos autochtonų galindų – lieka atviras.

Koločino kultūros srityje

Dėl Koločino kultūros gyventojų etninės priklausomybės ginčijamasi: V. Sedovas Koločino kultūrą laiko baltiška⁶⁹, o P. Tretjakovas – slaviška⁷⁰.

Koločino kultūra datuojama I tūkst. trečiuoju ketvirčiu (V–VII/VIII a.). Jos išplitimo teritorija – dabartinių Baltarusijos, Ukrainos ir Rusijos paribys. Baltarusijoje šios kultūros arealas apima Gomelio, Mogiliovo sritis, Ukrainoje – didžiąją dalį Černigovo ir Sumų sričių, Rusijoje – didžiąją dalį Briansko, Oriolo ir Kursko sričių.

⁶⁵ **Зайцев А.** Черниговское княжество, *Древнерусские княжества X–XIII вв.*, Москва, 1975, с. 98–102.

⁶⁶ **Седов В.** Голядь, *Іš baltų kultūros istorijos*, Vilnius, 2000, p. 75.

⁶⁷ **Кіаупа З., Кіаупіенė Ж., Кунцевіčius А.** Lietuvos istorija iki 1795 metų, Vilnius, 1995, p. 58–59.

⁶⁸ **Baranauskas T.** Lietuvos valstybės ištakos, Vilnius, 2000, p. 169–170.

⁶⁹ **Седов В. В.** Восточные славяне в VI–XIII вв., Москва, 1982, с. 29–34; **Седов В.** Днепровские балты, *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*, Вильнюс, 1981, с. 26.

⁷⁰ **Третьяков П.** Финно-угры, балты и славяне на Днестре и Волге, Москва–Ленинград, 1966, с. 259–264.

Pagrindinis Koločino kultūros žmonių gyvenviečių tipas – neįtvirtintos 0,5–1 ha (retai – iki 2 ha) ploto gyvenvietės. Gyvenamieji pastatai įgilinti į žemę. Piliakalnių nedaug, jie atliko slėptuvių ir teritorinių centrų funkcijas. Kai kurie piliakalniai – sakralinės paskirties objektai. Mirusiųjų Koločino kultūros žmonės laidojo sudegintus, palaikus supildavo į duobutes, rečiau – į urnas. Dažniausiai mirusieji buvo laidojami plokštiniuose kapinynuose, retai – pilkapiuose⁷¹.

VIII a. antrojoje pusėje Koločino kultūros areale jau randama slavų genties radimičių pilkapių⁷². Koločino kultūra sunyko.

FORTIFIKACIJA

Koločino kultūros areale žinoma keliasdešimt I tūkst. trečiuoju ketvirčiu datuojamų piliakalnių, iš kurių tik keli yra ištirti. Tai piliakalniai-slėptuvės, buvę šalia didesnių gyvenviečių arba tarp kelių gyvenviečių. Jie turėjo gana galingus įtvirtinimus, tačiau nebuvo nuolat gyvenami. Klasikiniu šios kultūros piliakalniu laikomas Koločino piliakalnis (Baltarusija, Gomelio sr.), kurio vardu buvo pavadinta visa archeologinė kultūra. Šis piliakalnis įrengtas Dniepro dešiniojo kranto kyšulyje. Aikštelė 42x36 m dydžio, nuo gretimos aukštos atskirta dviem pylimais (išorinis – 1,1 m, vidinis – 3,5 m aukščio). Piliakalnio aikštelę taip pat juosė pylimas ir masyvi medinė gynybinė siena, prie kurios glaudėsi mediniai statiniai. Piliakalnio papėdėje buvo neįtvirtinta gyvenvietė. Labai panašus piliakalnis-slėptuvė tirtas Maščonkoje (Ukraina, Černigovo sr.). Daugelis kitų tirtų Koločino kultūros piliakalnių iš esmės taip pat nesiskiria nuo šių dviejų čia paminėtų⁷³.

Koločino piliakalnis buvo tokio pat tipo kaip ir Bancerovo-Tušemlios kultūros žmonių įsirengtas Tušemlios piliakalnis (Rusija, Smolensko sr.)⁷⁴.

Atskirą Koločino kultūros piliakalnių grupę sudaro vadinamieji piliakalniai-šventyklos. Vienu iš tokių laikomas Zalatamino piliakalnis (Baltarusija, Gomelio sr.). Šis piliakalnis juosiamas dviejų pylimų (išorinis – 2 m, vidinis – 0,5–1 m aukščio). Tačiau nei gynybinės sienos, nei pastatų likučių piliakalnyje nerasta. Piliakalnio viduryje buvo pasagos formos duobė, kurioje aptikta didelių puodų šukių bei kelios likusios spėjamų stabų stulpavietės.

⁷¹ Археалогія Беларусі, т. 2, Мінск, 1999, с. 452.

⁷² Lietuvių etnogenezė, Vilnius, 1987, p. 146.

⁷³ Археалогія Беларусі, т. 2, Мінск, 1999, с. 351; Лашанкоў М., Штыхаў Г. Калочын, *Археалогія і нумізматыка Беларусі*, энцыклапедыя, Мінск, 1993, с. 72–73.

⁷⁴ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв., Москва, 1982, с. 29.

Tai vieniems autoriams leidžia teigti, kad piliakalnis buvo šventykla⁷⁵. Kiti autoriai mano, kad piliakalnis visų pirma atliko slėptuvės funkciją⁷⁶. Pastarąją versiją lyg ir paremtų dvi aplinkybės: piliakalnį juosia šventyklai nebūtinai pylimai, be to, jo papėdėje plytėjo gyvenvietė, kurios gyventojams slėptuvė piliakalnyje buvo reikalinga. Tikėtina, kad piliakalnis atliko ir slėptuvės, ir šventyklos funkcijas.

GINKLAI, JOJIMO REIKMENYS

6 pav. Ietigalis, rastas tiriant Koločino piliakalnį

Rekonstruoti Koločino kultūros žmonių ginkluotės kompleksus labai sunku, nes ginklai kapuose – itin retas radinys. Mažai jų aptinkama ir piliakalniuose bei gyvenvietėse. Retkarčiais randama siauraašmenių pentinių kirvių, peilių, ietigalių, strėlių antgalių⁷⁷.

Koločino piliakalnyje rastas geležinis įmovinis ietigalis⁷⁸, artimas V tipui pagal V. Kazakevičiaus sudarytą tipologinę sistemą⁷⁹. Čia pat aptiktas įmovinis strėlės antgalis su nedidelėmis užbarzdomis ir tordiruotu kakleliu⁸⁰. Manoma, kad tordiruotas kaklelis sustiprindavo strėlės plunksnelę. Strėlei atsitrenkus į taikinį, kaklelis spyruokliuodavo ir rečiau nulūždavo⁸¹.

Dziamiankų kapinyne (Baltarusija, Gomelio sr.), kuriamė tirti degintiniai kapai, rastas stepių klajoklių strėlėms būdingas trisparsnis strėlės antgalis⁸². Panašus antgalis rastas ir Chochlovo Viro gyvenvietėje (Rusija, Briansko sr.)⁸³.

Labai įdomūs radiniai yra apsauginės ginkluotės – šarvų – fragmentai, rasti Koločino kultūros areale ir datuojami VII–VIII a. Moščionkos piliakalnyje (Ukraina, Černigovo sr.), Koločino kultūrai priskiriamame kultūriniame sluoks-

⁷⁵ Археалогія Беларусі, т. 2, Мінск, 1999, с. 351–352.

⁷⁶ Расадын С. Залатаміно, Археалогія і нумізматыка Беларусі, энцыклапедыя, Мінск, 1993, с. 259.

⁷⁷ Археалогія Беларусі, т. 2, Мінск, 1999, с. 355.

⁷⁸ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв., Москва, 1982, с. 74, таблица VIII:13.

⁷⁹ Казакевичюс В. Оружие балтских племен II–VIII веков на территории Литвы, Вильнюс, 1988, с. 48–49.

⁸⁰ Археалогія Беларусі, т. 2, Мінск, 1999, с. 408, мал. 111:10.

⁸¹ Kazakevičius V. Geležies amžiaus strėlės Lietuvoje (II–XII/XIII amžius), Vilnius, 2004, p. 20.

⁸² Археалогія Беларусі, т. 2, Мінск, 1999, с. 408, мал. 111:8; Калечыц А., Макушнікаў Г., Салаўёва Г. Дзям’янки, Археалогія і нумізматыка Беларусі, энцыклапедыя, Мінск, 1993, с. 222.

⁸³ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв., Москва, 1982, с. 32.

nyje, rasta žieduočio (žiedinių šarvų) fragmentų⁸⁴. Tame pačiame piliakalnyje rasta ir plokštelių šarvų fragmentų⁸⁵. Aptardami Lietuvos teritorijoje rastus ginklus, nei A. Tautavičius⁸⁶, nei V. Kazakevičius⁸⁷ nemini jokių šarvų fragmentų. Baltarusijos teritorijoje žieduočio atsiradimas datuojamas X a.⁸⁸

Ankstyviausiu rytų slavų žemėse plokštelių šarvų radiniu yra laikomos šarvų plokštelės, aptiktos Chotomelio piliakalnio (Baltarusija, Bresto sr.) VII–IX a. sluoksniuose. Manoma, kad tai liudijimas, jog slavai perėmė plokštelių šarvus iš klajoklių avarų ginkluotės komplekso⁸⁹. Tačiau tame pačiame piliakalnyje, vienalaikiame su Koločino kultūra, tačiau priskiriamame ne baltams, o slaviškai Lukos Raikoveco kultūrai, rasta ir avarams priskiriamo VII–VIII a. datuojamo strėlės antgalio dalis. Piliakalniu naudotasi kaip slėptuve⁹⁰. Galime daryti prielaidą, jog tiek slaviškos Lukos Raikoveco kultūros, tiek baltiškos Koločino kultūros paminkluose šarvų fragmentai yra ne šių kultūrų atstovų sukurti dirbiniai, bet veikiau karinių konfliktų su avarais liudijimai. Galbūt žiediniai bei plokšteliniai šarvai buvo nuvilkti nuo žuvusių avarų karių? Beje, avarai naudojo ne tik plokštelių šarvus, bet ir metalinėmis plokštelėmis sustiprintas apsaugas arkliais, pagamintas iš storos odos arba veltinio⁹¹. Kad ir kaip ten būtų, Moščionkos piliakalnyje aptikti šarvų likučiai yra bene seniausi šios apsauginės ginkluotės radiniai baltų kultūrų areale.

Iš raitelio reikmenų minimi pentinai⁹². Smolianų gyvenvietėje (Rusija, Briansko sr.) rasta žašlų dalių⁹³.

Taigi turima informacija apie Koločino kultūros žmonių ginkluotę išties skurdi. Sprendžiant pagal pavienius radinius, kario ginkluotės kompleksą galėjo sudaryti kirvis, ietis, peilis, o kartais ir lankas su strėlėmis.

⁸⁴ **Шукин М.** Семь сезонов Славяно-сарматской экспедиции, *Итоги археологических экспедиций*, Ленинград, 1989, с. 112.

⁸⁵ **Лупиненко Ю.** Пластинчатый доспех восточных славян в VII–X вв., *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX–XI ст. Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів–Шестовиця, 20–23 липня 2006 р.)*, Чернігів, 2006, с. 115.

⁸⁶ **Tautavičius A.** Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.), Vilnius, 1996.

⁸⁷ **Казаквичюс В.** Оружие балтских племен II–VIII веков на территории Литвы, Вильнюс, 1988.

⁸⁸ **Ткачоў М.** Кальчуга, *Археалогія і нумізматыка Беларусі, энцыклапедыя*, Мінск, 1993, с. 297.

⁸⁹ История боевых искусств. Россия и ее соседи, Москва, 1997, с. 69.

⁹⁰ **Вяргей В.** Хатомель, *Археалогія і нумізматыка Беларусі, энцыклапедыя*, Мінск, 1993, с. 632–633.

⁹¹ **Тараторин В.** Конница на войне. История кавалерии с древнейших времен до эпохи Наполеоновских войн, Мінск, 1999, с. 156.

⁹² Археалогія Беларусі, т. 2, Мінск, 1999, с. 355.

⁹³ **Седов В. В.** Восточные славяне в VI–XIII вв., Москва, 1982, с. 32.

KARINIŲ KONFLIKTŲ PĖDSAKAI

7 pav. Klajokliams būdingas trisparnis strėlės antgalis iš Dziamiankų kapinyno

Koločino kultūros paminklai, palyginti su kitų dviejų vienašaknių Dniepro baltų kultūrų (Bancerovo-Tušemlios ir Moščino) archeologiniais paminklais, iki šiol labai menkai ištirti. Todėl ir karinių konfliktų pėdsakų čia dar beveik neatsekta. Galime daryti tik tam tikras prielaidas. Būdami toliausiai į pietus įsikūrę Dniepro baltų atstovai, Koločino kultūros žmonės anksčiausiai susidūrė su slavų ekspansija, kuri veikiausiai nebuvo taiki. Be to, šios kultūros areale gyvenę žmonės turėjo dažnai patirti stepių klajoklių antpuolius. Tokie klajokliai galėjo būti hunai, taip pat avarai, kurie savo galybės viršūnę pasiekė VII a. pirmojoje pusėje, kai kontroliavo teritoriją nuo Adrijos iki Baltijos ir nuo Elbės iki Kaspijos jūros. Koločino kultūros žmonių kontaktus su stepių gyventojais liudija klajokliams būdingų trisparnių strėlių antgalių radiniai šios kultūros archeologiniuose paminkluose.

Atkreiptinas dėmesys į Koločino kultūros gyvenviečių ir piliakalnių topografiją. Gyvenvietės buvo ne padrikai išsklaidytos po kraštą, o sutelktos grupėmis palei upių pakrantes⁹⁴. Beveik visada tokia gyvenviečių grupė turėjo ir piliakalnį-slėptuvę, teikusią apsaugą prieš antpuolių metu.

Bancerovo-Tušemlios kultūros teritorijoje

Ši baltų kultūra VI–VIII a. gyvavo dabartinės Baltarusijos ir iš dalies Rusijos teritorijoje, palei Dauguvos aukštupį ir vidurupį, Nemuno aukštupį, aukštutinėje Padnieprėje. Dvigubas kultūros pavadinimas kilo nuo dviejų žymiausių šios kultūros piliakalnių: Tušemlios (50 km nuo Smolensko) ir Bancerovo (netoli Minsko). Kultūra susiformavo senesnių baltiškų brūkšniuotosios keramikos (iš dalies) bei Dniepro-Dauguvos kultūrų erdvėje. Bancerovo-Tušemlios kultūros susidarymui esminės įtakos turėjo vadinamosios Abidnios tipo (vėlyvoji Zarubincų kultūros grupė) gyventojų atsikėlimas į šią baltų genčių erdvę. Šios kultūros atstovai savo mirusiųosius laidojo sudegintus apvaliuose, pailguose arba ilguose pilkapiuose, jų sampile arba

⁹⁴ Горюнов Е. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья, Ленинград, 1981, с. 12.

duobėse po pilkapiu. Kartais pelenus supildavo į urnas⁹⁵. Baltiška Bancerovo-Tušemlios kultūra sunyko VIII a., į Dniepro baltų žemes iš pietų veržiantis slavų gentims.

FORTIFIKACIJA

Kaip ir kitose baltų žemėse, Dniepro-Dauguvos kultūros srityje vidurinio geležies amžiaus pradžioje daugiausia buvo kuriamos atviros gyvenvietės. Piliakalniai visų pirma atliko slėptuvių, rečiau – šventyklų funkciją. Kai kuriais atvejais šios dvi funkcijos viename piliakalnyje buvo derinamos (Tušemlia). Tačiau ne visame Bancerovo-Tušemlios kultūros areale šis procesas vyko tolygiai. Pagrindinė priežastis, skatinusi žmones palikti ankštas gyvenvietes piliakalniuose ir keltis į atviras gyvenvietes, buvo socialinių ir ekonominių santykių pažanga. Iš gimininių bendruomenių pirmiausia išsiskyrė atskiros aktyviausios šeimos, kurių poreikių ir galimybių jau netenkinio gyvenimas piliakalnyje, varžęs ūkinės veiklos plėtrą.

Pastebima, kad žmonių persikėlimas iš įtvirtintų gyvenviečių piliakalniuose į atviro tipo gyvenvietes, prasidėjęs maždaug IV a., intensyviau vyko pietinėse Bancerovo-Tušemlios kultūros žmonių gyvenamose žemėse ir kur kas lėčiau – šiaurinėse teritorijose. Tai lėmė lėtesnė socialinių santykių raida ir, kaip manoma, išorinių antpuolių grėsmė⁹⁶. Galbūt aptariamuoju laikotarpiu buvo daug karinių konfliktų Bancerovo-Tušemlios kultūros žmonių ir kitų baltų bei ugro-suomių žemių paribyje? Vienas iš piliakalnių, kuriuose buvo ilgai gyvenama, pavyzdžių galėtų būti Uragavos piliakalnis (Baltarusija, Vitebsko sr.), esantis į šiaurę nuo Dauguvos upės, prie didelio Asvejos ežero⁹⁷. Šiame piliakalnyje, apgyvendintame dar VII a. pr. Kr., buvo nuolat gyvenama iki VIII a. Piliakalnis įkurtas ežero krante, 12–15 m aukščio kalvoje, iš kitų pusių supamoje pelkėtos žemumos. Netoli piliakalnio buvo ir atvira gyvenvietė, tačiau šis piliakalnis netapo slėptuve, o ir toliau buvo nuolat gyvenamas, ką liudija labai turtingas kultūrinis sluoksnis. Viršutiniame kultūrinio sluoksnio horizonte (datuojamame V–VIII a.) rasta gyvenamųjų ir ūkinių statinių (pvz., kalvių) likučių, ugniakurų. Piliakalnis turėjo ir galingus gynybinius įtvirtinimus. Iš rytų (nuo ežero pusės) piliakalnio šlaitas papildomai buvo sustiprintas pylimu ir grioviu, iš vakarų – dviem pylimais ir trimis

⁹⁵ **Luchtanas A.** Bancerovo-Tušemlios kultūra, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. II, Vilnius, 2002, p. 596; **Мітрафанаў А.** Банцараўская культура, *Археалогія і нумізматыка Беларусі, энцыклапедыя*, Мінск, 1993, с. 72–73.

⁹⁶ *Археалогія Беларусі*, т. 2, Мінск, 1999, с. 361.

⁹⁷ Nepainioti su Asvejos ežeru Lietuvos teritorijoje.

grioviais⁹⁸. Panašu, kad dalis bendruomenės piliakalnyje gyveno nuolat, o kiti jos nariai išikūrė greta pastatytoje atviroje gyvenvietėje. Pavojaus atveju visa bendruomenė galėjo gintis gerai įtvirtintame piliakalnyje. Kas galėjo būti jos priešai? Galbūt kita baltų gentis – latgaliai, iki kurių žemių ribos nuo Uragavos piliakalnio tebuvo keliolika kilometrų.

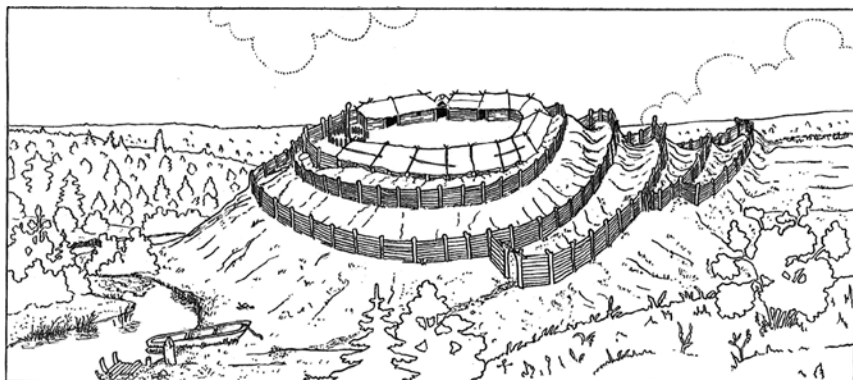
Bancerovo-Tušemlios kultūros gyventojai perėmė daugelį jau anksčiau šioje teritorijoje buvusių brūkšniuotosios keramikos bei Dniepro-Dauguvos kultūrų piliakalnių ir įrengė naujų piliakalnių, kurie skirstomi į dvi pagrindines grupes – krantinio (upių krantų kyšuliuose) ir kalvinio tipo. Šie piliakalniai skiriasi savo įtvirtinimų įrengimo ypatumais. Krantiniuose piliakalniuose gynybiniais pylimais ir grioviais dažniausiai tvirtinta tik ta piliakalnio pusė, kuri jungiasi su gretima aukštuma, o link upės besileidžiantys šlaitai papildomai žemės įtvirtinimais neapsaugoti. O kalvinių piliakalnių beveik visą arba visą aikštelę juosė pylimai ar net kelių pylimų žiedai. Piliakalnių šlaitų aukštis – nuo 5 iki 25 m (dažniausiai 8–15 m), aikštelių plotas – 500–2500 kv. m. Beveik visi tirti piliakalniai buvo apgyvendinti dar iki vidurinio geležies amžiaus. I tūkst. m. antrosios pusės kultūrinis sluoksnis daugelyje piliakalnių (išskyrus kelis tirtus, dažniausiai šiaurinėje Bancerovo-Tušemlios kultūros arealo dalyje) yra labai plonas, kas liudija, jog piliakalniai nebuvo nuolat gyvenami, o dažniau naudoti kaip slėptuvės. Daugiausia piliakalnių įtvirtinimai, egzistavę dar iki vidurinio geležies amžiaus, tuo metu buvo išplėsti ir sustiprinti – padidintos piliakalnių aikštelės, iškasti papildomi gynybiniai grioviai ir supilti pylimai, padaryti stesni šlaitai⁹⁹. Būdingas anksčiau naudoto ir papildomai sutvirtinto piliakalnio pavyzdys gali būti Garadziščios piliakalnis (Baltarusija, Minsko sr., Medilo r.). Šis piliakalnis buvo naudojamas dar senajame geležies amžiuje. III–IV a. sandūroje senieji gyventojai piliakalnį apleido. V–VI a. greta išikūrusios gyvenvietės žmonių jėgomis piliakalnio aikštelė buvo išplėsta, vienas piliakalnio šonas papildomai sustiprintas pylimais ir grioviais, pastatyta nauja gynybinė siena. Palei jos likučius archeologai aptiko septynias akmenų krūvas. Daugelis akmenų 5–10 cm skersmens, nors pasitaikė ir didesnių (15–20 cm). Akmenys buvo sąmoningai sukrauti piliakalnio aikštelėje, kad prirėikus juos galėtų naudoti piliakalnio-slėptuvės gynėjai. Piliakalnio aikštelėje taip pat ištirta 19 duobių – rūšių, kuriose, sudėtos į indus, buvo laikomos maisto atsargos¹⁰⁰.

⁹⁸ Шадыра В. Урагава, *Археология і нумізматыка Беларусі*, энцыклапедыя, Мінск, 1993, с. 627.

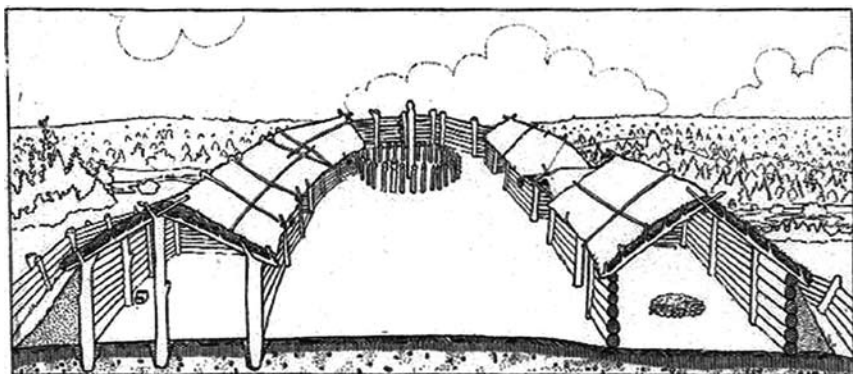
⁹⁹ *Археология Беларусі*, т. 2, Мінск, 1999, с. 361–363.

¹⁰⁰ Егарэйчанка А. Гарадзішча, *Археология і нумізматыка Беларусі*, энцыклапедыя, Мінск, 1993, с. 159; Митрофанов А. Железный век средней Белоруссии, Мінск, 1978, с. 88–89.

Išskirtinai įdomus Bancerovo-Tušemlios kultūros paminklas – Tušemlios piliakalnis (Rusija, Smolensko sr.), įrengtas Tušemlios ir Sožo upių santakoje. Piliakalnio šlaitai 17–18 m aukščio, aikštelė 35 m ilgio ir iki 32 m pločio. Ji buvo labai gerai įtvirtinta: aikštelę išorėje juosė trys pagrindiniai ir dar trys papildomi pylimai, skiriantys piliakalnį nuo gretimos aukštumos, o palei vidinį pylimą – ilgas pastatas, suskirstytas į atskiras patalpas. Jų išorinė siena rėmėsi į pylimą. Pastatas, manoma, turėjo dvišlaitį stogą, kurio į piliakalnio išorę nukreipta pusė buvo padengta žemėmis arba velėna, saugojusia statinį nuo padegimo. Statinio sienos buvo padarytos iš kelių metrų atstumu vienas nuo kito įkastų vertikalių rąstų su šoninėmis išpjovomis, į kurias buvo įleidžiami horizontalūs rąstai. Piliakalnio aikštelės pietvakarinėje dalyje buvo

8 pav. Tušemlios piliakalnio bendras vaizdas (rekonstrukcija)

9 pav. Pastatai, stovėję Tušemlios piliakalnyje (rekonstrukcija)

įrengta šventykla, kurios centre stovėjo medinis stabas, apsuptas mažesnio skersmens stulpų žiedo. Šiaurinėje piliakalnio pusėje buvo siauri, vos 1,25 m pločio, vartai. Iš išorės prie jų priėti nebuvo paprasta. Tarp pylimų padarytos perėjos, vedančios prie vartų, buvo išdėstytos taip, kad praėjus pro vieną pylimą, virš kurio buvo įrengti įtvirtinimai, reikėjo dar kurį laiką eiti išilgai piliakalnio aikštelės link kitos perėjos¹⁰¹. Panaši sistema nebuvo naujiena Dniepro baltų genčių areale. Puikus tokios sistemos pavyzdys yra Djakovo kultūrai (manoma, mišriai ugro-suomių ir baltų) priskiriamas Michailovskojės piliakalnis Rusijoje, Maskvos srityje¹⁰².

Kartais, kai greta kuriamų atvirų gyvenviečių nebūdavo ankstyvesnio piliakalnio, Bancerovo-Tušemlios kultūros žmonės įrengdavo naują piliakalnį-slėptuvę. Tokio piliakalnio pavyzdys galėtų būti Svila-1 (Baltarusija, Vitebsko sr.). Šis piliakalnis buvo naudojamas ir baltų, ir jų žemes vėliau užėmusių slavų – krivičių. Baltarusijos archeologai neišskiria šio gerai fortifikuoto piliakalnio įtvirtinimo etapų. Veikiausiai dar Bancerovo-Tušemlios kultūros žmonės 13–15 m aukščio kalvoje įrengė galingą piliakalnį-slėptuvę. Piliakalnio aikštelė 100x80 m dydžio. Jos pakraščius juosia 1,5 m aukščio ir 10 m pločio pylimas. Žemiau, nuolaidžiam piliakalnio šlaite, buvo vidurinis pylimas. Šio pylimo aukštis – 2–2,5 m, plotis – 10 m. Piliakalnio papėdėje įrengtas trečias pylimas (aukštis – iki 2 m, plotis – iki 13 m). Tarp pylimų

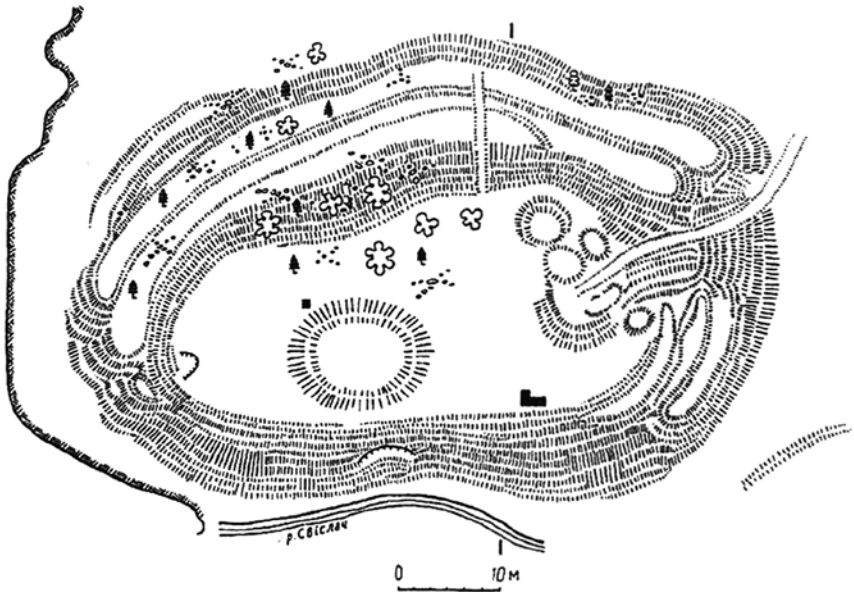
¹⁰¹ Третьяков П., Шмидт Е. Древние городища Смоленщины, Москва-Ленинград, 1963, с. 42–103.

¹⁰² Michailovskojės piliakalnio, esančio Ozernos upės kranto kyšulyje, šlaitai yra nuožulnūs. Piliakalnis ovalo, artimo apskritimui, formos, juosiamas dviejų pylimų žiedų. Pylimų plotis prie pagrindo siekė 10–12 m, aukštis – ne mažiau kaip 2,5 m, tarpas tarp pylimų pagrindų – apie 2 m. Vidinio pylimo juosiamos aikštelės skersmuo – 65 m, piliakalnio su išoriniais pylimais – iki 115 m. Kiekviename pylime buvo po vieną perėją su vartais. Išorinio ir vidinio pylimų vartai buvo priešingose piliakalnio pusėse. Patekę pro pirmuosius vartus, žmonės eidavo pusę piliakalnio perimetro siauru tarpu tarp pirmojo ir antrojo pylimų, kurių viršuje buvo gana tvirtos pintos medinės sienos (archeologai abejoja, ar šiame piliakalnyje tvirtesnės gynybinės sienos, pavyzdžiui, aštriakuolių tvora). Šis tarpas prirėkimas galbūt buvo uždaromas papildomais vidiniais vartais. Kitoje piliakalnio pusėje į piliakalnio aikštelę buvo patenkama pro antrojo (vidinio) pylimo vartus. Taigi antpuolio metu išorinio pylimo vartus įveikęs priešas turėjo arba iš karto šturmuoti ant vidinio pylimo esančią gynybinę sieną, arba veržtis link vidinio pylimo vartų siaura perėja, kurioje buvo lengvai pažeidžiamų už antrojo pylimo išitvirtinusių piliakalnio gynėjų. Galėjo būti papildomų kliūčių (pvz., užversta perėja tarp dviejų pylimų, į dešinę nuo išorinių vartų), kurias įrengė piliakalnio gynėjai versdavo puolančiuosius pasirinkti kairiąją judėjimo antrųjų vartų link kryptį. Šiuo atveju priešas karys, labiausiai tikėtina, kaire ranka laikantis skydą, o dešine – ginklą, tapdavo labiau pažeidžiamas pilies gynėjų, nes dešiniojo kario šono, atsukto į gynėjų pusę, nedengė skydas. Tai buvo gerai žinoma senovės pasaulyje ir atsižvelgiama jau statant gynybinius įrenginius, tačiau mes negalime būti tikri, kad šį būdą naudojo Djakovo kultūros žmonės (Смирнов К. Дьяковская культура (Материальная культура городищ междуречья Оки и Волги), *Дьяковская культура*, Москва, 1974, с. 9).

buvo du 1,5–2,5 gylio, 10–13 m pločio grioviai. Be to, piliakalnį iš trijų pusių juosė upelis, tekantis tarp dviejų greta esančių ežerų¹⁰³.

Piliakalnių įtvirtinimai buvo įrengiami atsižvelgiant į vietos ypatumus. Pavyzdžiui, Bancerovo piliakalnis (Baltarusija, Minsko sr.) iš šiaurės ir šiaurės rytų buvo saugomas dviejų pylimų ir tarp jų esančio griovio, iš rytų – vieno pylimo, o pietinis piliakalnio kraštas, kurio šlaitas leidosi link Svisločiaus upės, neturėjo jokių iš žemių padarytų įtvirtinimų¹⁰⁴.

Dažname Bancerovo-Tušemlios kultūros piliakalnyje buvę mediniai įtvirtinimai priešų agresijos metu sudegė ir šie piliakalniai daugiau nebuvo naudojami. Pavyzdžiui, Garadziščios piliakalnio tyrimų metu nustatyta, kad čia buvę gynybiniai įtvirtinimai sudeginti ir šio piliakalnio daugiau niekas nenaudojo¹⁰⁵. Toks pat likimas ištiko Tušemlios ir daugelį kitų piliakalnių. O dalį kitų piliakalnių (pvz., Sviles-1) perėmė į šias žemes atėję slavai.

10 pav. Bancerovo piliakalnio planas

¹⁰³ Шадыра В. Свила-1, *Археалогія і нумізматыка Беларусі*, энцыклапедыя, Мінск, 1993, с. 558–559.

¹⁰⁴ Штыхаў Г. Банцараўшчына, *Археалогія і нумізматыка Беларусі*, энцыклапедыя, Мінск, 1993, с. 73.

¹⁰⁵ Митрофанов А. Железный век средней Белоруссии, Минск. 1978, с. 89.

GINKLAI, JOJIMO REIKMENYS

Bancerovo-Tušemlios kultūros, palyginti su kitų Dniepro baltų genčių, žmonių ginkluotė ir jojimo reikmenys gana neblogai ištirti. Tačiau sunkiau nustatyti kario individualų ginkluotės kompleksą, nes randami ginklai beveik visada būna ne laidojimo paminkluose, o piliakalniuose ir gyvenvietėse.

E. Šmidto teigimu, Bancerovo-Tušemlios kultūros kario ginkluotės kompleksą sudarė ietis, kirvis, peilis, lankas ir strėlės¹⁰⁶. Dėl lanko ir strėlių įtraukimo į ginkluotės kompleksą kyla tam tikrų abejonių, nes daugumą Bancerovo-Tušemlios kultūros areale aptiktų strėlių antgalių sudarė stepių klajokliams priskiriami trisparniai antgaliai, rasti piliakalniuose, degėsių sluoksniuose. Abejoti Bancerovo-Tušemlios kultūros karių gebėjimu naudoti lanką ir strėles neturime pagrindo (lankas bei strėlės, aišku, buvo svarbus ne tik karybos, bet ir medžioklės įrankis), tačiau ar daug karių naudojo lanką ir strėles mūšyje, ar šie ginklai buvo svarbi ginkluotės komplekso dalis, spręsti labai sunku.

Archeologai atkreipia dėmesį į tai, kad dalį randamų ginklų ir jojimo reikmenų sunku priskirti konkrečiai baltams arba į šias žemes atėjusiems slavams, nes daugelio tipų ir formų ginklai buvo paplitę labai plačiai. Išskirtinai baltiškais laikomi radiniai, turintys analogijų su randamais kaimyninėse kitų baltų genčių – latgalių bei lietuvių – žemėse. Vienas tokių radinių – pentinai su į išorę atlenktais kabliukais¹⁰⁷. Iš raitelio ir žirgo aprangos detalių, be pentinų, Bancerovo-Tušemlios kultūros piliakalniuose dar rasta žąsų¹⁰⁸.

Buityje ir kovoje buvo naudojami peiliai. Skiriami keli jų tipai. Archajiškiausiu peilių tipu laikomi peiliai su išgaubta nugarėle, datuojami V–VI a. Juos pakeitė peiliai tiesia nugarėle. Daugelis šių peilių galėjo būti naudojami visų pirma ne karyboje, o buityje¹⁰⁹. Visiškai kitokie yra ištisiniai geležiniai peiliai, kurių geležinės rankenos baigiasi užsuktomis kilputėmis. Ankstyviausių tokio tipo peilių, datuojamų VII a., rasta Lenkijoje, vėliau aptikta ir rytų slavų paminkluose. Iškelta prielaida, jog tokie peiliai buvo turtingesnių bendruomenės narių atributas ir galėjo būti naudojami ritualiniais tikslais¹¹⁰.

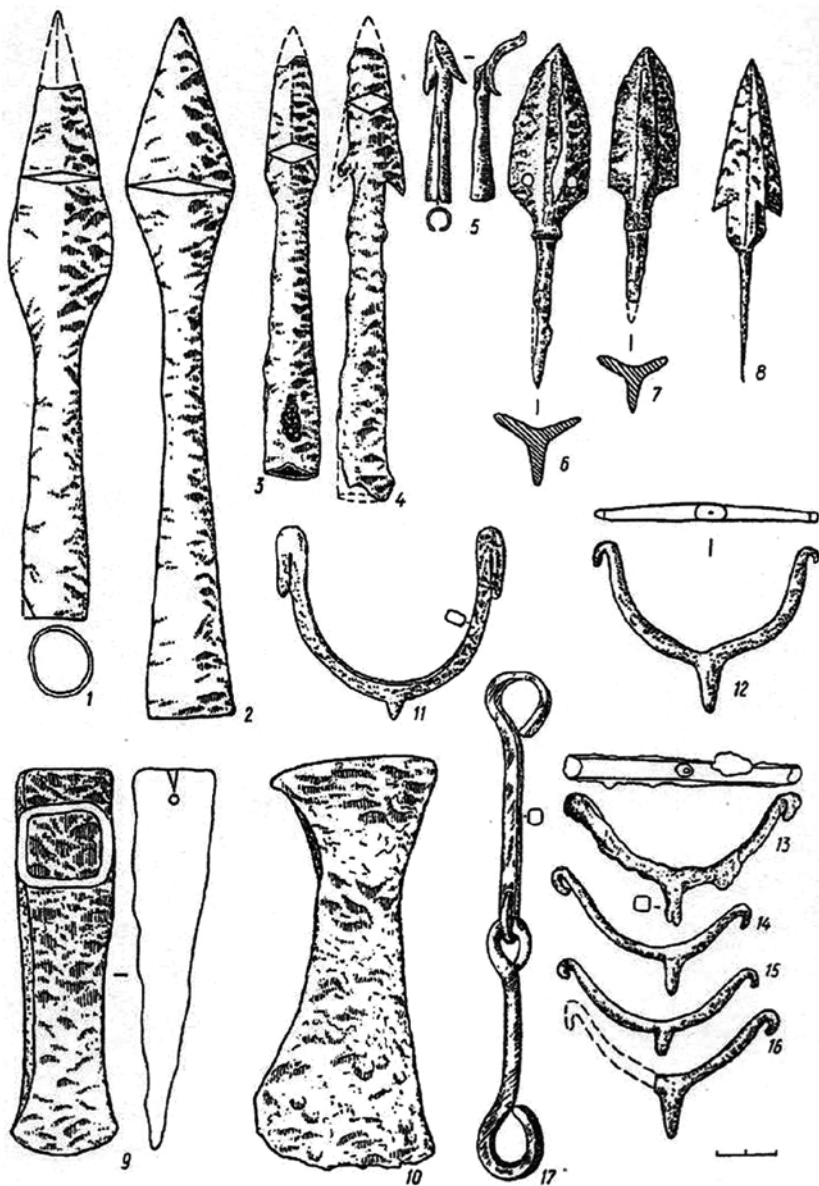
¹⁰⁶ Шмидт Е. Вооружение и снаряжение войнов-всадников тушемлинских племен Поднепровья, *Гістарычна – археалагічны зборнік*, т. 6, Мінск, 1995, с. 106.

¹⁰⁷ Археалогія Беларусі, т. 2, Мінск, 1999, с. 367; Перхавко В. Появление и распространение шпор на территории Восточной Европы, *Советская археология*, Москва, 1978, № 3, с. 122.

¹⁰⁸ Шмидт Е. Вооружение и снаряжение войнов-всадников тушемлинских племен Поднепровья, *Гістарычна – археалагічны зборнік*, т. 6, Мінск, 1995, с. 113.

¹⁰⁹ Ten pat, с. 109–110.

¹¹⁰ Археалогія Беларусі, т. 2, Мінск, 1999, с. 368.

11 pav. Bancerovo-Tušemlios kultūros žmonių ginkluotė ir jojimo reikmenys

12 pav. Geležiniai peiliai, kurių geležinės rankenos baigiasi užsuktomis kilputėmis

Jie kai kurių autorių siejami su slavais, tačiau visų pirma buvo naudojami klajoklių avarų, kurių kapuose Lenkijos, Vengrijos, Austrijos teritorijose tokių peilių randama¹¹¹. Manytume, jog šio tipo peiliai visų pirma sietini su klajoklių avarų antpuoliais, žygiais į baltų žemes ir laikytini karo trofėjais, o ne Bancerovo-Tušemlios kultūros karių ginkluotės komplekso dalimi.

Taip pat įdomus radinys yra dviašmenio peilio (veikiausiai durklo) fragmentas, rastas Reviačkos gyvenvietėje¹¹².

Bancerovo-Tušemlios kultūros žmonės naudojo ir kirvius, kurie veikiausiai buvo ne tik darbo įrankiai, bet ir ginklai. Tai liudija aptinkami ašmenų fragmentai. Tačiau gerai išlikusių įmovinių kirvių rasta tik Demidovkos piliakalnyje. Šio tipo kirvio ašmenys labai išplatinti. Panašu, jog toks masyvus kirvis buvo skirtas visų pirma darbui, o ne kovai¹¹³. Siauraašmenis pentinis kirvis rastas Kostricos piliakalnyje, o Gorodiščės piliakalnyje aptiktas įmovinis kirvis¹¹⁴.

Dažniausiai randami ginklai Bancerovo-Tušemlios kultūros piliakalniuose – geležiniai ietigaliai. Jie gana įvairūs, su užbarzdomis ir be jų, turintys daug analogijų Lietuvos ir Latvijos archeologiniuose paminkluose¹¹⁵.

¹¹¹ Митрофанов А. Железный век средней Белоруссии, Минск, 1978, с. 107–108.

¹¹² *Ten pat*, с. 107, 127 рис. 35:5.

¹¹³ Шмидт Е. Вооружение и снаряжение войнов-всадников тушемлинских племен Поднепровья, *Гістарычна – археалагічны зборнік*, т. 6, Мінск, 1995, с. 107, рис. I:10.

¹¹⁴ Митрофанов А. Железный век средней Белоруссии, Минск, 1978, с. 110.

¹¹⁵ Шмидт Е. Вооружение и снаряжение войнов-всадников тушемлинских племен Поднепровья, *Гістарычна – археалагічны зборнік*, т. 6, Мінск, 1995, с. 106–108, рис. I:1-4.

KARINIŲ KONFLIKTŲ PĖDSAKAI

Bancerovo-Tušemlios kultūros žmonės pergyveno du karinių veiksmų suaktyvėjimo jų gyvenamajame regione etapus. Pirmasis datuotinas V–VI a. ir sietinas su hunų, o gal ir avarų antpuoliais. Tai liudija gana dažnai randami tribriauniai strėlių antgaliai, plačiai paplitę Rytų Europoje nuo Uralo iki Dunojaus I tūkstm. trečiajame ketvirtyje. Jie buvo būdingi hunams, avarams ir kitiems stepių klajokliams. Daugelis šių antgalių aptikta Bancerovo-Tušemlios kultūros piliakalnių įtvirtinimų degėsiuose. E. Šmidtas juos sieja su stepių klajoklių antpuoliais, nors pateikia išlygą, kad „tokių antgalių gamybą galėjo įsisavinti ir Bancerovo-Tušemlios kultūros atstovai“¹¹⁶. Abejotina, ar ši prielaida teisinga, nes jei baltai būtų gaminę trisparnių strėlių antgalius, jų būtų randama kur kas daugiau visame Dniepro ir rytų baltų areale. A. Luchtanas, remdamasis trisparnių strėlių antgalių radiniais dabartinės Lietuvos teritorijoje, teigia, jog jie liudija plėšikišką klajoklių (hunų) veržimąsi į baltų žemes¹¹⁷. Manytume, kad reikėtų panašiai interpretuoti ir Bancerovo-Tušemlios kultūros piliakalniuose randamus trisparnių strėlių antgalius.

Galimus Bancerovo-Tušemlios kultūros žmonių ir hunų kontaktus liudija dar vienas retas ir įdomus radinys: Demidovkos piliakalnyje-slėptuvėje aptiktas diržas – perpetė – su sidabrine sagtimi ir sidabriniais apkalais, datuojamas V–VI a. Teigiama, kad šio dirbinio puošyba būdinga ir analogiškiems hunų dirbiniams. Diržas rastas įdomiomis aplinkybėmis: jis buvo susuktas ir užkastas duobutėje piliakalnyje dar iki jo sunaikinimo¹¹⁸. Veikiausiai šis kario aprangos elementas buvo nuimtas nuo susirėmimo su baltais žuvusio hunų kario.

Ryšių su avarais liudijimu laikytini ištisiniai geležiniai peiliai, kurių geležinės rankenos baigiasi užsuktomis kilputėmis¹¹⁹.

VI–VIII a. į Bancerovo-Tušemlios kultūros arealą iš pietų vis plačiau skverbėsi slavų gentys. Skirtingai nei susirėmimų su stepių klajokliais metu, kai kova baigdavosi baltams apsigynus arba sudeginus piliakalnyje buvusius įtvirtinimus, slavų ekspansijos laikotarpiu kariniai konfliktai kildavo ne visada. Kai kuriuose piliakalniuose (pvz., Sviloje-1) aptinkama ir baltiškų, ir

¹¹⁶ Шмидт Е. Вооружение и снаряжение воинов-всадников тушемлинских племен Поднепровья, *Істарычна – археалагічны зборнік*, т.6, Мінск, 1995, с. 108–109.

¹¹⁷ Лухтан А. Война V века в Литве, *Істарычна – археалагічны зборнік*, т. 11, Беларусь у сістэме Еўрапейскіх культурных сувязяў, Мінск, 1997, с. 15–20.

¹¹⁸ Шмидт Е. Вооружение и снаряжение воинов-всадников тушемлинских племен Поднепровья, *Істарычна – археалагічны зборнік*, т. 6, Мінск, 1995, с. 112.

¹¹⁹ Митрофанов А. Железный век средней Белоруссии, Мінск, 1978, с. 107–108.

vėlesnių slaviškų kultūrinių sluoksnių, tačiau tarp jų nėra degėsių, sugriovimų pėdsakų. Tikėtina, kad kartais naujakuriai slavai taikiai įsikurdavo baltų kaimynystėje ar netgi bendrose gyvenvietėse. Šiaip ar taip, kultūriškai ir netgi etiškai slavai, skirtingai nuo karingųjų stepių klajoklių, buvo gana artimi baltams. Tačiau taikus senbuvų baltų ir ateivių slavų sambūvis buvo veikiau išimtis, nei taisyklė. Tai liudija sunaikinti baltų piliakalniai Tušemlioje, Garadziščioje ir daugelyje kitų vietų.